

کلام و تصوف اسلامی
از صدر اسلام تا حدود ۴۳۰ هجری
معتزله

اثر: دکتر آذر آهنچی*

چکیده:

متن حاضر، ترجمه مبحث مؤلفان معتزله از بخش کلام (فصل ۵) از مجلد اول کتاب «تاریخ نگارهای عربی»، اثر فواد سرزگین به زبان آلمانی است *Geschichte des arabischen schriftoms* منابع مورد نظر تا سال ۴۳۰ ه. بررسی شده است. بخش کلام در دو مبحث تدوین شده: قسمت اول، مشتمل بر شرح حال و آثار ۲۲ تن از فقها و محدثین است که در شماره پیشین این نشریه انتشار یافت. قسمت دوم، شامل شرح حال و آثار ۲۴ نفر از بزرگان معتزله است که در این شماره از نظر خوانندگان گرامی می‌گذرد. تدوین مطالب به صورت موضوعی همراه با ترتیب سالشماری است. در هر مبحث بعد از مقدمه، که در سطور بالا ذکر شد، شرح حال مؤلفان با تأکید بر زندگی علمی و آراء و اندیشه‌هایشان آمده است. سپس در قسمتی جداگانه، مراجع قدیمی و تألیفات محققان درباره نویسنده و آثارش معرفی می‌شود. در آخرین قسمت آثار نویسنده، نسخه‌های موجود آن، تلخیص یا ترجمه‌های هر اثر و آثار چاپ شده با توضیح و بررسی معرفی شده‌اند.

مقدمه:

فرقه معتزله، که مطابق روایات به وسیله واصل بن عطا تأسیس شد، قبل از وی به عنوان یک گروه سیاسی ایجاد شده بود. آنان در منازعه بین علی (ع) و معاویّه ابراز عقیده نکردند، موضع ضد بنی امیّه گرفتند و با شیعیان میانه‌رو علایق شخصی و عقیدتی داشتند. به عقیده نیبرگ (Nyberg)، معتزله عقیده رسمی نهضت عبّاسیان را بیان می‌کردند. (دائرةالمعارف اسلامی طبع اوّل ۸۵۲/۳). دلیل ارتباط نزدیک معتزله با شیعیان میانه‌رو این واقعیت است، که زیدیه نیز واصل را در زمره رهبران خود محسوب می‌داشتند و اصول عقیده آنان در قالب عقاید معتزله بود. بعکس، عمرو بن عبّید از مؤسسان معتزله ضد علویان بود. او ابوبکر را بر حضرت علی (ع) مقدّم می‌داشت و از عثمان طرفداری می‌کرد از اینرو در بصره پیروان زیادی یافت. وقتی عبّاسیان به قدرت رسیدند و اتحاد صرفاً مصلحتی خود را با شیعه گسستند، این امر منجر به انشعاب در فرقه معتزله گردید. معتزله در بصره به طور مطلق جانب عبّاسیان را گرفتند، در حالی که آن دسته از معتزله، که به اتحاد خود با شیعیان میانه‌رو وفادار ماندند، مکتبی خاص خود در بغداد تأسیس کردند معهداً معتزله در ضدّیت با رافضیان اتفاق نظر داشتند (نک. نیبرگ، مرجع مذکور ص ۸۵۲-۸۵۳).

این یک پدیده مهمّ بود که معتزله خود را موظف می‌داشتند با ثنویین مبارزه کنند. واصل بن عطا، چنانکه قبلاً دیدیم، یک ردیه بر علیه مانوریان تألیف کرد (نک. ابن المرتضی، المعتزله ۳۵)، و چنانچه از قصیده صفوان انصاری در ردّ بشارین برد، که آتش را مقدّس می‌داشت، استنباط می‌شود، معتزله برای نیل به این هدف به مکتبی نیاز داشتند که متکّی به فلسفه طبیعی باشد (در باب این قصیده نک.، جا حظ، البیان والتبیین ۱ / ۲۷-۳۰). این امر از یک طرف توجه به علوم طبیعی و توسعه آن را در حوزه فرهنگ اسلامی در خلال قرن دوّم هجری نشان می‌دهد و از طرف دیگر بر تأثیر کلام در تکوین و گسترش بعدی معتزله دلالت دارد. گرایش به فلسفه طبیعی به نحو بارزی نزد ابواسحاق النّظام دیده می‌شود. او از استادش ابوهذیل علاّف جدا

شد و در بصره مدرسه‌ای مستقل تأسیس کرد. در حالی که ابو هذیل به عنوان شاگرد غیر مستقیم مکتب واصل بن عطا به ضدیت با مانویان ادامه داد و با رافضه، که آن زمان هشام بن الحکم معروف رهبری آن را به عهده داشت، مبارزه می‌کرد. ابواسحاق النظّام در مقام فیلسوف بزرگ طبیعی و تجربه‌گرا با فلسفه دهری یعنی فلسفه یونانی آسیا ضدیت می‌نمود.

بشر بن معتمر (و. ۲۱۰ هـ / ۸۲۵) مدرسه‌ای در بغداد تأسیس کرد، که به علویان گرایش داشت و بخصوص بر عقیده خلق قران تأکید می‌ورزید. وی در عهد مأمون (۱۹۸ هـ / ۸۱۳ م. - ۲۱۸ / ۸۳۳ م.) خلیفه طرفدار علویان به موفقیت بزرگ نایل شد. اما معتزله مقام شامخ سیاسی خود را در عهد خلیفه متوکل (۲۳۲ هـ / ۸۴۷ م. - ۲۴۷ هـ / ۸۶۱ م.)، که از عقیده خلق قران طرفداری نکرد، از دست داد. (نیبرک، مرجع سابق ۸۵۳).

معتزله در قرن سوّم هجری در سوریه، مصر و اسپانیا طرفدارانی یافت، سپس در قرن چهارم هـ به جانب شرق توسعه یافت. فرقه معتزله از قرن پنجم هجری همواره اهمیت خود را از دست می‌داد. زَمَخْشَری (ف. ۵۳۸ هـ / ۱۱۴۳ م.) آخرین متکلم معتزلی بود.

۱- ابو عمرو ضَرَّار بن عمرو القاضی شاگرد واصل بن عطا بود، سپس از وی رویگردان و مکتب ضراریه را تأسیس نمود. ظاهراً او حدود ۱۸۰ هـ / ۷۹۷ م. هنوز در قید حیات بوده است.

مراجع:

جاحظ، حیوان ۵ / ۱۰؛ ابن ندیم، الفهرست (طبع فوک، لاهور) ۶۹-۷۰؛ بغدادی، الفرق ۱۲۹؛ ذَهَبی، میزان الاعتدال ۱ / ۴۷۲ ابن حجر، لسان المیزان ۳ / ۲۰۳
آثار:

ابن ندیم حدود سی کتاب از ضَرَّار نام می‌برد. الخیاط الانتصار ص ۱۰۰ کتاب

«التحریش وی را می‌شناخت، که ضرار در آن از روایات فرق مختلف نقل قول کرده است. ذهبی، مرجع سابق کتاب «مقاله خبیثه او را نام می‌برد. ایضاً نک. ابن مرتضی، المعتزله ۷۲.

۲- أبوبکر عبد الرحمن بن کئیسان الأصمّ از معاصران هشام بن الحکم (وفات ۱۹۰ هـ / ۸۰۵ م) و مسن تر از ابو هذیل علاّف (ولادت حدود ۱۳۵ هـ / ۷۵۲ م، وفات ۲۲۶ هـ / ۸۴۰ م) بود. وی از مشایخ معتزله به شمار می‌رفت. نه فقط تفسیر قرآن بلکه المقالات فی اصول وی نیز بسیار مورد تقدیر واقع شده است (نک: ابن حَجَر، لسان المیزان ج ۳، ص ۴۲۷).

مراجع:

جاحظ، الحیوان ۱/ ۳۴۳، ۴ / ص ۷۳، ۲۰۵؛ همین مؤلف البیان والتبیین ۱ / ۸۰؛ ابن الندیم، الفهرست (چاپ فوک - لاهور) ۶۷-۶۸؛ ابن مرتضی، المعتزله ۵۶-۵۷؛ ابن حَزْم الفِصَل ۴ / ۱۷۱، گولد تسیهر، مجلّه اسلام ۶ / ۱۷۴-۱۷۵؛ همین مؤلف شیوه‌های تفسیر قران ۱۱۲.

آثار:

از کتاب تفسیر وی ثعلبی در کتاب خود الکشف (ن ک: ۵ الف) استفاده کرده است.

۳- (= بروکلیمان ذیل ۱، / ۳۳۸) ابوسهل بشر بن المُعْتَمِر الهاللی احتمالاً در کوفه تولّد یافت اما محلّ تولّد وی و سال آن معلوم نیست، سپس به بغداد آمد و چون جانب علویان را گرفت هارون الرّشید او را مدت طولانی به زندان افکند. بشر بن المعتمر در زمان خود رئیس فرقه معتزله در بغداد بود. به عقیده شهرستانی او در شش نکته با مکتب معتزله اختلاف داشت. او این نکات را بخصوص در قالب شعر انتشار داد. جاحظ شعر مُحَمَّس و مُزْدَوِج وی را به عنوان بهترین اشعارش وصف

می‌کند. بشر بن المَعْتَمِر در عهد مأمون به اوج شهرت خود رسید. او در سال ۲۱۰ هـ / ۸۲۵ م. وفات یافت.

مراجع:

اشعری، مقالات (فهرست)؛ الخیاط، الانتصار ۵۱-۵۳؛ ابن الندیم، الفهرست ۱۶۲؛ ابن حزم، الفصل ۴ / ۲۰۲؛ شهرستانی، ملل و النحل در حاشیه فصل ابن حزم ۱ / ص ۸۱-۸۳؛ ابن حجر، لسان المیزان ۲ / ۳۳؛ ابن المرتضی، معتزله ۵۲-۵۴-کارادووو؛ در: دائرة المعارف اسلام چاپ اول، ۱ / ۷۶۲؛^۲ پینس رساله در باره ذره (جزء لایتجزی) نزد مسلمانان؛ (نک، فهرست)؛ ا.نادر، دائرة المعارف اسلامی چاپ ۲، ۱ / ۱۲۴۳-۱۲۴۴؛ زرکلی، الاعلام ۲ / ۲۸؛ کحاله، معجم المؤلفین ۳ / ۴۶.

آثار:

عبدالحلیم بُلَیْع بعضی از اشعار بشر بن المَعْتَمِر را گردآوری کرده است، ادب المعتزله چاپ قاهره ۱۹۵۹، ص ۳۵۵، ۳۶۵-۳۶۶، ۳۷۰، ۳۷۵. (جاحظ، الحيوان ۴) ۲۸۴-۴۴۲. دو قصیده آموزشی وی را در موضوع تاریخ طبیعی نقل و تفسیر کرده است. گلدتسیهر، درسها ۱۰۲، از این دو قصیده، ابیاتی را در ستایش عقل نقل می‌کند؛^۴ ایضاً نک، جاحظ الحيوان ۴ / ۲۳۹، جاحظ، البيان والتبيين ۱ / ۱۳۵-۱۴۵ یک صحیفه وی را در موضوع بلاغت نام می‌برد، الزبیر بن بکّار، موقّعیات در: مجله دنیای شرق ۱۰ / ۱۹۱۶، ۹۵-۹۷؛ طبع و ترجمه این صحیفه به روسی به اهتمام کراچکوفسکی، منتخبات آثار ج ۲.^۵

۴- ابومعن ثَمَامَة بن أَشْرَس الثُمیري از مشاهیر معتزله برخی از آراء ابوهدیل علاّف را اقتباس نمود. معذلک یک متفکّر و فیلسوف طبیعی صاحب آراء مستقل بود. او معلّم جاحظ بود و خلفای عبّاسی از هارون الرشید تا مأمون وی را بسیار گرامی می‌داشتند. پیروان وی خود را ثمامیّه می‌نامیدند. او به سال ۲۱۳ هـ / ۸۲۸ م. و به روایتی دیگر بین سالهای ۲۲۷ هـ و ۲۳۲ هـ درگذشت.

مراجع:

طبری، تاریخ، ردیف ۲ / ۸۴۳، ۳ / ۶۵۱، ۶۶۸، ۱۰۴۰، ۱۰۶۷؛ مسعودی، مروج الذهب ۳ / ۱۰۷؛ ابن ندیم (طبع فوک - لاهور) ۶۳؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۷ / ۱۴۵-۱۴۸؛ ذهبی، میزان الاعتدال ۱ / ۱۷۳؛ مقریزی، الخطط ۲ / ۳۴۷؛ ابن حجر، لسان المیزان ۲ / ۸۳؛ ابن مرتضی، المعتزله ۶۲-۶۷؛ م. هورتن (M.Horten)، دائرة المعارف اسلام ۴ / ۸۰۰-۸۰۱؛ زرکلی الاعلام ۲ / ۸۶؛ میرولی الدین در: فصلنامه حیدرآباد ۳۴ / ۱۹۶۰، ۲۵۴-۲۶۳^۶

آثار:

- ۱- مقتبساتی از کتابهای ثمامه در آثار ذیل: جاحظ، الحيوان ۲ / ۹۰، ۱۴۹، ۱۶۵، ۳۰ / ۳۳-۳۲، ۳۸۸-۳۸۵ (مباحثه با ابو حکیم الکیمیائی) ۵۰۳ / ۴، ۲۲۵ / ۵ / ۲۵۰-۲۵۱، ۳۶۴، ۳۷۱-۳۷۲، ۳۷۳ / ۶، ۴۳۴، ۴۸۹؛ همین مؤلف، البيان و التبیین ۱ / ۱۰۵-۱۰۷، ۱۱۱، ۱۱۵، ۳۰۱-۳۰۲، ۳۱۷؛ ابن ابی طاهر طیفور، کتاب بغداد ۲۲، ۳۸-۳۷، ۳۹، ۵۴-۵۵، ۷۸-۷۹، ۱۱۸، ۱۲۵، ۱۳۹-۱۴۰؛ الخیاط، الانتصار ۲۵، ۶۶-۶۷، ۹۳، مسعودی، مروج الذهب ۵ / ۸۱-۸۲، ۶ / ۳۷۳-۳۷۴، ۷ / ۱۰، ۵۳؛ اسفرائینی، کتاب التبصیر ۷۴-۷۶.
- ۲- «کتاب الردّ علی ابی حنیفه» ثمامه بن اشرس در آن نه فقط ابوحنیفه بلکه اسلاف وی را رد می‌کند. نک.، ابن معصوم، الدرجات الرفیعه ۲۶-۲۷.

۵- مُعَمَّرُ عَبَّادِ السُّلَمِيِّ ابو معتمر یا ابو عمرو اهل بصره بود، در زمان خلافت هارون در بغداد می‌زیست و با النّظام مباحثه می‌کرد. او از مشاهیر قدریه بود و عقیده داشت که قدرت خدا بر اعراض بسط نمی‌یابد و اعراض از طریق معانی به انسان مرتبط می‌شوند و آن معانی به معانی دیگری مرتبط می‌باشند، به همین ترتیب تا بینهایت (نک.، نیبرگ در: دائرة المعارف اسلام طبع اول ۳ / ۱۸۵۵). پیروان وی به معمریه موسومند. معمر در سال ۲۱۵ هـ / ۸۳۰ م. درگذشت.

مراجع:

ابن الندیم، فهرست (چاپ فوک - لاهور) ۶۲-۶۳؛ خیات، الانتصار ۲۲-۲۳، بعلاوه نک. به فهرست؛ ابن اثیر، کباب ۳ / ۱۶۱؛ مقریزی الخطط ۲ / ۳۴۷؛ ابن حَجَر، لسان المیزان ۶ / ۷۱؛ ابن مرتضی، معتزله ۵۴-۵۶؛ زرکلی، الاعلام ۸ / ۱۹۰.
انور جورج شحنة، مَعْمَر بن عَبَّاد السُّلَمی معتزلی قرن هشتم و نهم، در: دنیای اسلام ۵۱ / ۱۹۶۱ / ۳۱۱-۳۲۰ هـ و فلسف، نظریه معنای مَعْمَر، در: مطالعات عربی و اسلامی تقدیم به هامیلتون، ا.ر. گیب، لیدن ۱۹۶۵، ص ۶۷۳-۶۸۸

آثار:

مقتبساتی از آثار مَعْمَر بن عَبَّاد السُّلَمی در منابع مذکور در بالا موجودند.

۶- (= بروکلیمان، ذیل، ۳۹۹) أبو عبد الرحمن یشرین غیاث بن ابی کریمه المریسی پسریک یهودی، اهل بغداد بود. او ابتدا فقه را نزد ابو یوسف حنفی فراگرفت و بعد به تحصیل علم کلام پرداخت و از مُرجئه بود اما بعداً عقیده خلق قران را پذیرفت. چون هارون الرشید این خبر را شنید بسیار خشمگین شد و المریسی مجبور گردید مدتی طولانی در اختفا به سر برد. گویند در سال ۲۱۸ هـ / ۸۳۳ م. در بغداد وفات یافت.

مراجع:

خیاط، الانتصار (نک. فهرست)؛ اشعری، مقالات (نک. فهرست)؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۷ / ۷۵۶-۷۶۷؛ سمعانی، الانساب ۵۳۲ الف؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱ / ۱۱۳؛ ذَهَبی، میزان الاعتدال ۱ / ۱۵۰؛ القرشی، جواهر ۱ / ۱۶۴-۱۶۶؛ ابن حَجَر، لسان المیزان ۲ / ۲۹-۳۱؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه ۱۰ / ۲۸۱؛ یافعی، مرآة الجنان ۲ / ۷۸. کارادووو، در: دائرة المعارف اسلام چاپ اول، ۱ / ۷۶۱؛ نادر و شناخت در: دائرة المعارف اسلام چاپ ۲، ۱ / ۱۲۴۱-۱۲۴۲. شرح حال مفصل المریسی تألیف ابن عساکر و نقدی که الدرامی بر این تذکره نوشته

است، مجموعاً در یک نسخه ش. ۸۵۰ (ص ۷۰ الف - ۷۵ الف) در کتابخانه خلق کوپربلی موجود است.

آثار:

کتابهای المریسی موجود نیست. فقط جوابهای وی به سؤال راجع به خلق در مناظره‌ای که در حضور خلیفه مأمون انجام گرفت نزد جاحظ مضبوط است، حیوان ۷ / ۱۱۶؛ ابن ابی حاتم، ادب الشافعی ۱۷۵-۱۷۶. دو ردیه بر جواب‌های وی موجودند:

۱- عثمان بن سعید الدرामी (فو ۲۸۲ هـ / ۸۹۵ م.)، النقض علی المریسی، نک، همین کتاب ص ۶۰۱ ش ۶.

۲- «کتاب الحئیده» منسوب به عبدالعزیز بن یحیی بن مسلم الکنانی المکی (فو ۲۳۵ هـ / ۸۴۹ م.)، به روایتی دیگر ۲۴۰ هـ نک. زرکلی، الاعلام ۴ / ۱۵۴)، در اصالت این کتاب تردید شده است، نک. ذهبی، میزان الاعتدال ۲ / ۱۴۱؛ سبکی، طبقات الشافعیة ۱ / ۲۶۶؛ شراینر (Schreiner) در: مجله انجمن شرفشناسی آلمان ۲۵ / ۵۴۴، ۵۳ / ۵۷۳ به بعد.

نسخه‌های خطی الحئیده: برلین ۴۴۰ (۱۲۸ ورق، ۶۷۳ هـ)، ۴۴۱ (یک بخش، ۴۶ ورق، ۸۰۹ هـ)، ۴۴۲ (یک بخش، ۳۶ ورق، ۱۰۵۷ هـ)، لایپزیک ۱۱۲ (۹۰ ورق نسخه جدیدتر)، ثوبینگی ۹۴ (۵۰ ورق، ۱۲۶۵ هـ)، موزه بریتانیا، ذیل، ۱۷۱، بخش نسخه‌های خطی شرقی ش. ۳۱۰۴ (۱۰۹ ورق، قرن ۱۱ هـ)، اسکوریال ۱۵۲۶ (۷۸ ورق، قرن ۷ هـ)، الظاهریه، تصوف ۱۲۹ / ۳ (۴۳ ورق، قرن ۹ هـ، مقایسه کنید، فهرس معهد المخطوطات العربیة ۱ / ۱۲۴)، بنکیپور ۱۰ / ۷، ۴۹۰ (۲۳ ورق، ۱۳۰۱ هـ)، اسعد افندی ۲۳۷۷ (۴۶ ورق، ۷۴۷ هـ نک. ریتز (Ritter) در: اسلام ۱۷ / ۲۵۲). - نسخه‌هایی که بروکلمان بدانها دسترسی نداشته است؛ شهید علی ۲۱۰۲ (ص ۱۸۱ ب - ۲۳۶ ب، ۱۱۵۲ هـ) فاتح ۸ / ۳۱۳۹ (الف - ۱۶۸ الف، ۹۱۰ هـ)، ینی جامع ۱۱۹۰ / ۹ (یک بخش، ص ۳۱۷ ب - ۳۲۳ الف، قرن ۱۱ هـ) چستربیتی

۳۰۴۷ (۱۰۵ ورق، قرن ۸ هجری)، تیمور، (قاهره) مجموعه ۱۰۶ / ۳، جامعه الزيتونه (تونس) ۱۶۸۵ (۳۶ ورق، ۱۱۲۵ هـ) ظاهریه، توحید ۱۳۷ (۲۹ ورق، ۱۱۲۱ هـ) عام ۳۷۳۶ (۴۴ ورق، ۱۳۴۳ هـ)، کتابخانه خصوصی حسن حسنی عبدالوہاب (تونس) بیل ۷۵ (۸۲ ورقه، ۱۱۱۶ م.، نموی Nemoy - ش ۸۳۱)، طبع قاهره، مطبعة السعادة، بدون تاریخ؛ بعلاوه طبع جورج صلیبا، دمشق ۱۹۶۴، نک. طالب زَیّان، در: مجله مجمع العلمی العربی بدمشق ۴۰ / ۱۹۶۵، ۵۱۷-۵۲۰.

۷- ابو هذیل محمد بن هذیل بن عبد الله العلاف مولیٰ عبدالقیس در سال ۱۳۵ هـ / ۷۵۲ م و طبق روایات دیگر ۱۳۴ یا ۱۳۱ هـ در بصره ولادت یافت. سپس به بغداد آمد و در در زمره پیروان واصل بن عطا در آمد. مأمون او را همراه النّظام در سال ۲۰۴ هـ / ۸۱۹ م به دربار فراخواند. العلاف را می توان از مؤسّسین تألیفات کلامی معتزله محسوب داشت، گرچه فلسفه وی با عقیده عمومی معتزله اختلاف دارد. شاگردان کثیری از جمله النّظام نزد وی فراهم آمدند. النّظام از عقیده استاد مبنی بر فناپذیری جوهر انتقاد کرد، این امر منجر به جدائی بین آنان شد، متعاقب آن ابو هذیل رسالات متعددی بر ضد شاگردش تألیف کرد. مدرسه ای که ابو هذیل تأسیس کرد مدتها بعد از وی پابرجا ماند. ابو هذیل در سال ۲۲۶ هـ / ۸۴۰ م، به روایات دیگر ۲۲۷ هـ، ۲۳۵ هـ وفات یافت.

مراجع:

ابن قُتیبیه، تأویل مختلف الحدیث ص ۵۳-۵۵؛ مقدسی، البدء والتاریخ (نک. به فهرست)؛ اشعری، المقالات (فهرست)؛ خیاط، الانتصار، نک. فهرست؛ مسعودی، مروج الذهب، فهرست؛ بغدادی، الفرق بین الفرق، فهرست؛ ابوالخطیب بغدادی، تاریخ بغداد ج ۳ / ۳۶۶-۳۷۰؛ ابن حزم، الفصّل ۲ / ۱۹۳، ۳ / ۸۳، ۴ / ۸۳ به بعد، ۱۹۲ به بعد؛ شهرستانی، نهایه الاقدام ۱۸۰، ۳۲۰؛ ابن خَلْکان ۱ / ۶۰۷-۶۰۸؛ صَفْدی، نکت الهمیان ص ۲۷۷-۲۷۹؛ ابن حجر، لسان ۵ / ۴۱۳-۴۱۴؛ ابن

المرتضی، طبقات المعتزله ۴۴-۴۹. - کارادووو، در: دائرةالمعارف اسلامی چاپ اول ۱ / ۹۸-۹۹؛ س. پینس، مقالاتی درباره اتم شناسی اسلامی، برلین ۱۹۳۶، فهرست؛ نیبرگ در: دائرةالمعارف اسلامی چاپ دوم، ۱۲۷-۱۲۸ علی مصطفی، العُرابی، ابوهذیل العُلاف، (به نقل از زرکلی، الاعلام ۷ / ۳۵۵)؛ کخّاله، معجم المؤلفین ۱۲ / ۹۱-۹۲.

آثار:

هیچ یک از تألیفات ابوهذیل مستقیماً بدست ما نرسیده است. مقتبسات و نقل قول از عقاید وی نزد الخیاط، اشعری، الشریف، المرتضی (الامالی)، شهرستانی و جاحظ، حیوان ۳ / ۶۰، ۳۹۵، ۵ / ۴۷۵، ۴۷۶، ۷ / ۱۶۶، موجودند، ابن الندیم، الفهرست ۳۶، از کتاب «متشابهه القرآن» وی نقل قول می‌کند.

مناظره ابوهذیل و مجنون الذیر، اصالت این رساله مورد تردید است: نسخه موزه بریتانیا، ذیل ۱۲۳۸، نسخ خطی شرقی ۳۹۹۱ / ۳ (ص ۲۹۹-۳۱۵، ۱۰۹۰ هـ)؛ واتیکان، وایدا ۱۰۲۹ / ۵ (ص ۱۹۱-۲۰۸، ۷۴۵ هـ)، کتابخانه آمبرو زیانا (میلان) ۱۶۳ ف (۱۶۴ ب - ۱۶۸ ب، نک. مجله مطالعات شرقی ۳، ۸۸-۹۱، ش ۷۴)، مجموعه جدید ۱۸۶ (ص ۹۸ الف - ۱۰۴ ب، ۱۰۳۵ هـ نک. مجله مطالعات شرقی ۳، ۹۴-۹۵، ش ۷۵)، قاهره، ذیل ۱ / ۳۶۹، ۱۹۸۸۲ ب (ص ۲۸-۳۵) شاید این رساله مربوط شود به یک مناظره در ردّ شیعه؟ عبدالحلیم بلیغ، ادب المعتزله، قاهره ۱۹۵۹، ۲۲۵-۲۳۰، ۲۶۰-۲۶۱، ۳۱۳، مناظرات ابوهذیل را گردآوری کرده است.

۸- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۳۹) ابواسحاق ابراهیم بن سیار بن هانیء البصری النّظام مبرزترین شاگرد ابوهذیل علاّف بود. او در بصره پرورش یافت و سپس به بغداد نقل مکان کرد. نظام بزودی از استادش جدا شد و در بصره مکتبی مستقل تأسیس نمود و با فیلسوفان دهری یعنی هلنسیسم آسیائی به مبارزه پرداخت. النّظام در بغداد با مخرجته، جبریّه، محدثین و فقها مبارزه می‌کرد. عقاید کلامی وی با دو

گرایش اصلی: دفاع از توحید و قران به عنوان یگانه منبع کلام، مشخص می‌شود. او در مقابل دهریون، که عقیده ازلیت عالم مادی را ترویج می‌کردند، از نص قران درباره خلق جهان با استفاده از نظریه ظهور و کمون دفاع می‌کرد و خواستار شرح لغوی قران بود و اغلب مفسرین از جمله برخی از شاگردان ابن عباس را که تفسیر به رأی از قران می‌کردند، مورد حمله قرار داد. النَّظَّام فقط متکلم نبود بلکه شاعری برجسته، از نحوین ممتاز، عالم منطق و فیلسوف بزرگ طبیعی قایل به تجربه و اصول بود. بعلاوه النَّظَّام به مسایل عملی اصول فقه می‌پرداخت و اصل رأی و قیاس و تاحدودی نیز اجماع را رد می‌کرد. النَّظَّام در سالهای بین ۲۲۰ هـ / ۸۳۵ م و به روایتی ۲۳۰ هـ / ۸۴۵ م در بغداد وفات یافت.

مراجع:

جاحظ، الحيوان ۱ / ۳۴۳-۳۴۵، ۳ / ۲۴۸، ۴۷۱؛ ابن قتیبه، تأویل مختلف الحديث ۲۰-۵۳؛ الخياط، الانتصار ۱۵-۴۵؛ اشعری، المقالات در جایهای مختلف (نک. فهرست)؛ ابن الندیم، الفهرست ۱، ۱۶۳؛ مسعودی، مروج الذهب ۶، ۳۷۱ خطیب بغدادی، تاریخ بغدادی ۶ / ۹۷-۹۸؛ بغدادی، الفرق بین الفرق، طبع قاهره ۱۹۱۰، ۱۱۳-۱۳۶؛ ابن مرتضی، طبقات المعتزله ۴۹-۵۱؛ ابن حجر. لسان المیزان ۱ / ۶۷؛ ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة ۲ / ۲۳۴. - نیبرگ، در: دائرة المعارف اسلام چاپ اول، ۳ / ۹۶۳-۹۶۴؛ ابوریثه، ابراهیم بن سیار النَّظَّام آراءه الکلامیه الفلسفیه قاهره ۱۹۶۴؛ ال گارده و قنواتی، مقدمه بر کلام اسلامی ۴۷؛ ر. پارت، النَّظَّام عالم تجربه گرا در: مجله اسلام ۲۵ / ۱۹۳۹، ۲۲۸-۲۳۳؛^{۱۰} میرولی الدین، در: فرهنگ اسلامی فصلنامه حیدرآباد ۳۳ / ۱۹۵۹، ۲۵۱-۲۵۹؛^{۱۱} زرکلی، الاعلام ۱ / ۳۶؛ کحّاله، معجم المؤمنین ۱ / ۳۷.

آثار:

۱- کتاب الثُّنُك: مقتبساتی از آن در کتاب شرح نهج البلاغه تألیف ابن ابی الحدید

۶ / ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳.

۲- کتاب التوحید: الخیاط، در الانتصار ۱۹ آن را توصیف کرده است.

۳- «کتاب العالم» خیاط، مرجع سابق ۱۲۳.

۴- مقتبساتی از آثار النُّظَام، درباره فلسفه طبیعی نزد جاحظ، حیوان ۱ / ۵۹-۶۰، ۱۴۸، ۲۳۵، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲ / ۱۵۳-۱۵۴، ۲۲۹-۲۳۱، ۳ / ۱۱۰، ۲۵۷-۲۵۸، ۳۹۴، ۴۵۱-۴۵۳، ۴ / ۱۵-۱۷، ۷۳-۷۴، ۲۲۲، ۲۶۷، ۳۲۰-۳۲۱، ۴۴۱-۴۴۲، ۵ / ۱۸-۱۸۸، ۱۹-۲۳، ۳۴-۵۴، ۸۱-۸۶، ۹۲، ۱۰۰-۱۰۱، ۱۱۷-۱۲۰، ۱۸۷-۱۸۸، ۱۸۹-۱۹۰، ۳۱۸-۳۱۹، ۳۹۹-۴۰۰، ۵۶۸-۵۷۲، ۵۹۲، ۶ / ۳۵-۳۶، ۲۴۷-۲۵۱، ۲۵۶-۲۵۹، ۲۷۸-۲۷۹، ۷ / ۱۵۳، ۱۶۵-۱۶۶، ۲۰۳، ۲۱۳-۲۱۴؛ عبدالحلیم بلیغ، مقتبساتی از آثار النُّظَام را گردآوری کرده است، ادب معتزله، قاهره ۱۹۵۹، ص ۲۳۱-۲۳۹، ۲۶۲-۲۶۴، ۲۶۹-۲۷۱.

۹- ابوالفضل جعفر بن حَرَب الهمدانی اهل بغداد حدود سال ۱۷۷ هـ / ۷۳۹ م. تولد یافت. او در بصره شاگرد ابوهُذَیْل عَلَاف بود. جعفر بن حرب به زیدیه گرایش داشت. وی در سال ۲۳۶ هـ / ۸۵۰ م. وفات یافت.

مراجع:

اشعری، المقالات، فهرست؛ خیاط، الانتصار ص ۵۷، ۷۴، ۸۲؛ مسعودی، مروج ۵ / ۴۴۳، ۶ / ۳۷۳، ۷ / ۲۳۱؛ ابن ندیم، الفهرست ۳۶، (چاپ فوک) ۶۵-۶۶؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۷ / ۱۶۲-۱۶۳؛ ابن المرتضی، المعتزله، ۷۳-۷۶؛ ابن حَجَر، لسان ۲ / ۱۱۳. ا.ن.، نادر، در: دائرة المعارف اسلامی چاپ دوّم، ۲ / ۳۷۳؛ زرکلی، الاعلام ۲ / ۱۱۶؛ کَحّاله، معجم المؤلفین، ۳ / ۱۳۶.

آثار:

از کتابهای مشهورش فقط بخشهای کمی در منابع موجودند، برای مثال، قاضی عَبْدالجَبَّار اغلب از کتاب او، احتمالاً تحت عنوان «الاختلاف فی اصول الفقه»، استفاده کرده است. نسخه خطّی و اتپکان، وایدا ۱۱۰۰. - ابو عمر احمد بن محمّد

حفص الخَلَّال کتاب الرَّد علی الجبریه را بر اساس کتاب «متشابهه القرآن» جعفر بن حرب (نک. ابن ندیم، الفهرست ۳۶) تألیف کرده است. نک. کتاب حاضر، ص ۶۲۴.

۱۰- ابوجعفر محمد بن عبدالله الاسکافی از مشاهیر معتزله بغداد و از پیروان جعفر بن حرب بود. گویند هفتاد کتاب در باب کلام تألیف کرده است. خلیفه معتصم او را بسیار محترم می‌داشت. اسکافی در سال ۲۴۰ هـ / ۸۴۵ م. وفات یافت.

مراجع:

ابن الندیم، الفهرست، (طبع فوک - لاهور) ۶۶-۶۷؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۵ / ۴۱۶؛ مقریزی، الخِطَط ۲ / ۳۴۶؛ ابن حَجَر، لسان المیزان ۵ / ۲۲۱؛ ابن المرتضی. طبقات المعتزله، ۷۸. - زرکلی الاعلام ۷ / ۹۲؛ کَحَّال، معجم المؤلفین ۱۰ / ۲۰۰.

آثار:

نقض مقالات العثمانيه: نسخه خطی مشکات (تهران) ۱۱، ۲۱۶۲، ۳۲۰۵ (ص ۱۵۹-۲۲۳-۱۰۱۵ هـ)، مقتبساتی از این کتاب نزد ابن ابی الحديد، شرح نهج البلاغه. این مقتبسات را حسن سندوی جمع‌آوری و ضمیمه کتابش در سایل الجاحظ منتشر کرده است. قاهره ۱۳۵۲؛ طبع دیگر آن با اهتمام عبدالسلام هارون، ضمیمه «العثمانيه» اثر جاحظ، قاهره ۱۹۹۵، ۲۸۱-۳۴۲.

۲- کتاب المقامات: ابن ابی الحديد، شرح نهج البلاغه ۱۷ / ۱۳۱، از این کتاب اقتباس کرده است.

۱۱- (= بروکلیمان ذیل ۱، ص ۳۴۱) ابو عیسی محمد بن هارون و رَاق اهل بغداد معلّم و دوست راوندی بود همراه رواندی از معتزله روی گردانید. و به الحاد متهم شد او در سال ۲۴۷ هـ / ۸۶۱ م. یا در بغداد و یا در تبعیدگاه وفات یافت.

مراجع:

مسعودی، مروج الذهب ۵ / ۴۷۴، ۷ / ۲۳۶-۲۳۷؛ الخیاط الانتصار ۷۳، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱، بغدادی الفرق بین الفرق ۴۹-۵۱؛ ابن الندیم، الفهرست ۳۳۸ (چاپ فوک - لاهور) ۷۰-۷۱؛ طوسی، فهرست ۱ / ۵۸، ۷۲؛ ابن حَجَر، لسان المیزان ۵ / ۴۱۲. - ماسینیون، در دائرة المعارف اسلام چاپ اول، ۴ / ۱۲۱۸؛ گراف، تاریخ ادبیات عربی - مسیحی ۲ / ۲۳۹؛ ی. شاخت، منابع جدید برای تاریخ کلام اسلامی در: مطالعات اسلامی ۱ / ۱۹۵۳ / ۴۱ به بعد (همان جا از ما تریدی روایت شده است)؛ ۱۳ آبل، ابو عیسی الوریاق، بروکسل ۱۹۴۹ (شاخت این اثر را در کتاب مذکور در فوق نام برد. است ص ۴۱)؛ س کولپ، تطبیق مانویت با اسلام (ابو عیسی الوریاق) مجله انجمن شرقشناسی آلمان ۱۰۹ / ۱۹۵۹ / ۸۲-۹۱.

آثار:

- ۱- «کتاب المقالات» مقتبساتی از این کتاب نزد بیرونی، آثار الباقیه ۲۷۷، ۲۸۴-۲۸۵، و نزد شهرستانی، ملل و نحل موجود است.
- ۲- کتاب الرد علی الفرق الثلاث من النصارى، حاوی نقد و سرزنش سه فرقه مسیحی معاصر وی یعنی یعقوبی، نسطوری و ملکانیه که از طریق کتاب الرد علی یحیی بن عدی الیعقوبی (ف. ۳۶۴ هـ / ۹۷۴ م.) به دست ما رسیده است. نسخه خطی پاریس ۱۶۷ (۲۴۸ ورق، قرن ۷ هجری) ۱۶۸ (۲۸۵ ورق، قرن ۱۰ هـ)، ن. ک. گراف، مرجع مذکور ۲۳۹-۲۴۱.
- ۳- کتاب المجالس؛ بخشی از این کتاب نزد مسعودی موجود است. مروج الذهب ۷ / ۲۳۶-۲۳۴.

۱۲- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۴۰) ابو حسین احمد بن یحیی بن اسحاق بن الراوندی (یا الریوندی)، محتملاً ایرانی الاصل، در آغاز قرن سوم هجری در مرورود تولد یافت و در بغداد بزرگ شد. ابتدا در زمره شاگردان بشر بن المَعْتَمِر در بصره بود.

اولین رسالاتش را در زمینه عقاید معتزلی تألیف کرد اما بعد به زندقه متهم شد و معتزله او را طرد کردند سپس با تألیف رساله‌ای در باب امامت به امامیه تقرّب جست. اما این کوشش بی ثمر بود و از آن فایده‌ای حاصل نشد. آن گاه با شیعه افراطی به مبارزه پرداخت و سرانجام معتزله را مورد تعرض قرار داد. راوندی به احتمال زیاد تحت تأثیر ابن وزّاق زندیق به مخالفت با اسلام و سایر ادیان صاحب وحی برخاست، چون احتمال دستگیری وی می‌رفت از بغداد فرار کرد. روایات درباره سال درگذشتش اختلاف دارند و آن را بین سالهای ۲۴۵ هـ / ۸۵۹ م.، ۲۵۰ هـ / ۸۶۴ و ۲۹۸ هـ / ۹۱۰ م نقل کرده‌اند.

مراجع:

مسعودی، مروج / ۷ / ۲۳۷؛ توحیدی، الامتاع والمؤانسه ۲ / ۷۸؛ ابوالعلاء المَعْرِي، رسالة الغفران ۴۱۰-۴۱۲، ۴۲۲؛ جوزی، المنتظم ۶ / ۹۹-۱۰۵؛ ابن خلّکان، وفيات ۱ / ۳۳-۳۴؛ ابن حَجَر، لسان المیزان ۱ / ۳۲۳-۳۲۴؛ ابن مرتضی، طبقات المعتزله ۹۲؛ تغری بردی، نجوم الزاهره ۳ / ۱۷۷-۱۷۵؛ یافعی، مرآة الجنان ۲ / ۱۴۴-۱۴۵، ۲۳۷-۲۳۸. - نیبرگ، مقدمه بر کتاب الانتصار ص ۲۵-۴۷؛^{۱۶} همین مؤلف، عمرو بن عبّید بن الراوندی در: آغاز و انحطاط فرهنگی در تاریخ اسلام، پاریس ۱۹۵۷، ص ۱۳۱-۱۳۶؛^{۱۷} پ.، کراوس، در دائرة المعارف اسلام، تکمله ۹۸؛ زرکلی، الاعلام، ۱ / ۲۵۲-۲۵۳؛ کخّاله، معجم المؤلفین ۲ / ۲۰۰

آثار:

- ۱- «کتاب فضیحة المعتزله» تقریباً به طور کامل در کتاب الانتصار موجود است^(۱). یک بخش آن به ردّ و نقد معتزله مربوط می‌شود. در بخش دیگر از شیعه در مقابل معتزله دفاع می‌شود. نک.، ساخت، یک رساله از ابن الراوندی در: روزنامه ادبی شرقی ۲۹ / ۱۹۲۶ / ۸۳۸-۸۴۱.^{۱۸}
- ۲- «کتاب الدامغ» در مخالفت با قرآن تألیف شده است. مقتبساتی از آن نزد ابن

الجوزی، منتظم موجود است. این مقتبسات را ریتز منتشر و به آلمانی ترجمه کرده است. در: اسلام ۱۹ / ۱۹۳۱ / ۱-۱۷.

نک، کراچکوفسکی، گزارش آکادمی علوم روس ۱۹۲۶ / ۷۱-۷۴.

۳- «کتاب الزمرد» بر علیه عقیده نبوت؛ مقتبساتی از آن در کتاب «المجالس المؤیدیه» تألیف هبة الله بن ابی عمران شیرازی موجود است. (نک. بروکلیمان، ذیل ۸، ص ۳۲۶)؛ نک. پ. کراوس، نوشته هائی در باره تاریخ زندقه در اسلام، کتاب الزمرد الرواندى، در: مجله مطالعات شرقی ۱۴ / ۱۹۳۴ / ۹۳-۱۲۹، ۳۳۵-۳۷۹. ۲۰
برای اطلاع از عناوین دیگر آثار الراوندى نک. ا. بوریسوف در: خاورشناسی شوروی ۴ / ۱۹۴۷ / ۸۱-۸۲.^{۲۱}

۴- «کتاب التاج» از این کتاب ابن ابی الحدید روایت می کند، شرح نهج البلاغه ۳ / ۲۲۴-۲۳۹.

۱۳- (بروکلیمان ذیل ۱، ص ۳۴۱) ابوالحسین عبدالرحیم بن محمد بن عثمان بن الخیاط^(۱) از اکابر معتزله در بغداد بود ابوالقاسم البلخی و ابوعلی الجبائی در زمره شاگردان وی بودند درباره زندگی وی اطلاع بیشتری در دست نیست. ظاهراً او اواخر قرن سوم هجری وفات یافته است.
مراجع:

ابن ندیم، الفهرست، نک، مجله انجمن شرقشناسی آلمان ۹۰ / ۳۰۲؛ تاریخ بغداد ۱۱ / ۸۷؛ ابن اثیر اللباب ۱ / ۳۹۸؛ ابن حجر، لسان المیزان ۴ / ۸؛ ابن مرتضی طبقات المعتزله ۸۵. نیبرگ، مقدمه بر کتاب الانتصار؛ زرکلی، الاعلام ۴ / ۱۲۲.
آثار:

«الانتصار والرّد علی ابن الراوندى الملحد، ما قصد به من الکذب علی المسلمین و الطعن علیهم» نسخه خطی قاهره ۲، ۱ / ۱۷۹، توحید ۸۵۲ (۳۴۷ هـ). طبع کتاب

۱- اینجا کتاب الانتصار تألیف الخیاط، چنانچه بروکلیمان ذکر می کند، منظور نیست.

الانتصار از نیبرگ، تحت عنوان، کتاب پیروزی و ردّ الراوندی ملحد، قاهره ۱۹۲۵، ۲۲
و با اهتمام ا. نادر، طبع بیروت ۱۹۵۷ (نک، اشترومن، در: اسلام ۳۴ / ۱۹۵۹، ص
۲۰۸-۲۱۰). ۲۳

۱۴- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۴۲) ابوعلی محمد بن عبدالوهاب الجبائی در
سال ۲۳۵ هـ / ۸۴۹ م. در جُبَّاء در خوزستان تولّد یافت. او نزد ابو یعقوب یوسف
الشّحام که از مشاهیر معتزله در بصره بود، تعلیم یافت. جبائی ریاست مدرسه را بعد
از فوت استادش تا زمان وفات به عهده داشت. ابوالحسن اشعری و پسر خود
جبائی، ابوهاشم عبدالله از شاگردان وی بودند به عقیده جبّائی صفات خدا عین
ذات اوست. گویند جبائی از مؤلّفین کثیر التّألیف بوده است. وی در سال ۳۰۳ هـ /
۹۱۵ م. وفات یافت.

مراجع:

الفهرست (هوتسما) در: مجلّه شرقشناسی وین ۴ / ۲۲۴؛ ابن خلکان، وفيات
الاعیان ۱ / ۶۰۸-۶۰۹؛ ابن اثیر، لباب ۱ / ۲۰۸، صَفَدِي، الوافی بالوفیات ۴ /
۷۴-۷۵؛ ابن حجر، لسان المیزان ۵ / ۲۷۱؛ ابن مرتضی طبقات المعتزله ۸۰-۸۵؛
سیوطی، طبقات المفسّرين ۳۳؛ تَغْرِي بردی، النجوم الزاهره ۳ / ۱۸۹ -
دائرة المعارف اسلام طبع اوّل، ۱ / ۱۱۰۴-۱۱۰۵؛ ال. گارده، دائرة المعارف اسلام
طبع دوّم، ۲ / ۵۶۹-۵۷۰؛ زرکلی، الاعلام ۷ / ۱۳۶؛ کخّاله، معجم المؤلّفين ۱۰ /
۲۶۹.

آثار:

هیچ یک از کتابهای جبّائی موجود نیست، ما عقاید او را از کتاب «مقالات
الاسلامیین» شاگردش اشعری می شناسیم (نک، فهرست) بعلاوه اشعری در کتاب
مفصّلی (شاید کتاب الاصول) جبّائی را مجاب کرده است، نک. ر. ز/ مکارتی، فقه
اشعری، ۲۱۵. ۲۴ اشعری یک تفسیر قران در ردّ تفسیر جبّائی و تفسیر بلخی تألیف

کرد: «تفسیر قران و الرد علی من خالف البیان من اهل الأفک و البهتان و نقد ماحرفه الجُبَّائِی و البلخی فی تألیفهما»، نک. ابن عساکر، تبیین کذب المفتری، ۱۳۷. نیز، ر.ژ. مکاری، مرجع سابق، ۲۲۳-۲۲۴، گویند ابن فورک مطالب زیادی از تفسیر جُبَّائِی اقتباس کرده است. شاید بتوان برخی از این مقتبسات را در تفسیر ابن فورک، که موجود می باشد، یافت. ابو عمر احمد بن محمد بن حفص الخَلَّال در کتابش «الرد علی الجبریّه» به کتاب «متشابه القرآن» اثر جبائی استناد کرده است. نک. همین کتاب ۶۲۴؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه ۳/ ۳۴، ۵۱، ۵۴، از جُبَّائِی بدون ذکر کتاب مورد نظر روایت می کند.

قاضی عبدالجبار در کتاب «شرح الاصول الخمسه» ۷۲۵، از کتاب «من یکفر و من لا یکفر» تألیف جُبَّائِی روایت کرده است. در همین کتاب بسیاری از آراء جُبَّائِی موجود است نک. ایضاً فهرست. قاضی عبدالجبار در کتاب مذکور از کتاب «الاجتهاد» الجُبَّائِی استفاده کرده است. نک، البصری، المعتمد ص ۷۲۲.

۱۵- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۴۳، ۳۴۴) ابوالقاسم عبدالله بن احمد بن محمود الکعبی البلخی اهل بلخ بود و در بغداد می زیست، آنجا مدتی طولانی نزد خنایط تحصیل کرد. سپس به بلخ مراجعت نمود و در سال ۳۱۹ هـ / ۹۳۱ م و به روایاتی دیگر ۳۱۷ هـ وفات یافت. پیروان وی به نام کعبیه معروفند.
مراجع:

ابن ندیم، فهرست ۳۴ (چاپ فوک) در: مجله انجمن شرقشناسی آلمانی ۹۰ / ۳۰۵؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۹ / ۳۸۴؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱ / ۳۱۶؛ جوزی، المنتظم ۶ / ۲۳۸؛ ابن اثیر، اللباب ۳ / ۴۴؛ ذهبی، تذکره الحفاظ ۸۰۳؛ قرشی، الجواهر ۱ / ۲۷۱؛ مقریزی الخطط، ۲ / ۳۴۸؛ ابن المرتضی طبقات المعتزله ۸۸-۸۹؛ قُطْلُو بَغَا، تاج التراجم ۲۳. - ریتز در مجله اسلام ۱۸ / ۱۹۲۹ / ۳۹؛ همین مؤلف در مجله انجمن بین المللی شرقشناسی ۳ / ۱۹۵۰، ۷۱-۷۲؛ ۲۵. ۱. نادر، در:

دائرةالمعارف اسلام (طبع دوّم) ۱ / ۱۰۰۲-۱۰۰۳؛ زرکلی، الاعلام ۴ / ۱۸۹؛
کخّاله، معجم المؤلفین ۶ / ۳۱.

آثار:

۱- «المقالات» گویا یک نسخه از آن در یمن پیدا شده است و در حال حاضر در
تصرف کوینز (Chorl. Kuenz) می باشد. اشعری مکرّر از این کتاب نقل قول کرده
است. (نک، فهرست)؛ بغدادی فرق (نک، فهرست)؛ شهرستانی، نهايةالاقدم
۱۰۱، ۱۷۵، ۲۳۸، ۲۳۹-۲۴۰، ۲۴۵-۲۴۶، ۳۴۱، ۳۴۳، ۳۴۵؛ همین مؤلف، الملل
و النحل، نک، مجله اسلام ۱۸ / ۳۹. به احتمال زیاد مقتبساتی از المقالات نزد ابن
ابی الحديد مضبوط است، شرح نهج البلاغه ۱ / ۸، ۱۰، ۲۰۵-۲۰۶، ۲ / ۲۵، ۶۵، ۴
/ ۸۱-۸۳، ۵ / ۱۷۵، ۱۱ / ۱۲۰، ۱۵ / ۱۷۱.

۲- «کتاب قبول الاخبار و معرفة الرجال»: نسخه خطی دارالکتب، قاهره مصطلح
۱۴ م (۱۱۰ ورق، قرن ۵ ه یا ۶ ه)، نک، فهرس مصطلح الحديث ۱ / ۲۷۳ قاهره
(فهرست دارالکتب ملحقات ۲ / ۲۰۰؛ ه، ریتز، در: مجله انجمن بین المللی
شرقشناسی ۳ / - ۷۱-۷۲)، ساخت، در: آغاز و انحطاط فرهنگی در تاریخ اسلام،
پاریس ۱۹۵۷، ۲۶، ۱۳۷.^(۱)

۱۶- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۴۲) ابوهاشم عبدالله السلام بن محمد بن
عبدالوهاب الجبائی در سال ۲۷۷ ه / ۸۹۰ م.^(۲) تولّد یافت و در بغداد زندگی
می کرد، و از الطاف شاگردش، صاحب بن عبّاد وزیر، برخوردار بود. پیروان وی به
بُهشمیه معروف بودند و اغلب به طعن الذمیّه نامیده می شدند. او سعی کرد بین
عقاید پدرش که در واقع صریحاً صفات خدا را انکار می کرد و عقاید اهل سنت حد
وسط را رعایت کند. ابوهاشم الجبائی به جای کلمه صفات، احوال را به کار برد. و از

۱- کتاب تحفة الوزراء مذکور نزد بروکلیمان باید حذف شود.

۲- تاریخی که به نقل از ابن خلکان نزد بروکلیمان ذکر شده اشتباه است و باید تصحیح گردد.

آن این معنا را درک می‌کرد که احوال به جوهر اشیاء نزدیکتر از اعراض است که کم و بیش از آن اشیاء جدا هستند. او از این توضیح از طرفی وحدت وجود الهی و از طرفی دیگر صحت صفات الهی را در می‌یافت. جبائی در سال ۳۲۱ هـ / ۹۳۳ م. در بغداد وفات یافت.

مراجع:

ابن ندیم، فهرست ص ۱۷۴؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۱۱ / ۵۵-۵۶؛ جوزی، المنتظم ۶ / ۲۶۱؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱ / ۳۶۷-۳۶۸؛ ذهبی، میزان الاعتدال ۲ / ۱۳۱؛ ابن حجر، لسان المیزان ۴ / ۱۶؛ ابن مرتضی، طبقات العزله ۹۴-۹۶؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه ۱۱ / ۱۷۶؛ - هورتن، نظریه اعتدال ابوهاشم در: مجله انجمن شرقشناسی آلمان ۶۳ / صص ۳۰۸؛ ۲۷ ال. گارده در: دائرة المعارف اسلام (طبع دوم) ۲ / ۵۷۰؛ ۲۸ زرکلی، الاعلام ۴ / ۱۳۰؛ کحّاله، معجم المؤلفین ۵ / ۲۳۰ م. آلارد، مسئله صفات خدا ۱۱۳-۱۳۲ ۲۹.

آثار:

هیچ یک از کتابهای ابوهاشم الجبائی موجود نیست. آراء وی را می‌توان در کتب کلام و عقاید یافت. ابورشید سعید بن محمد نیشابوری در تألیف خود «کتاب المسایل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین» از تعالیم ابوهاشم در ردّ بغدادیان دفاع می‌کند (برای شرح نیشابوری نک. کتاب حاضر، ش ۲۲). ابن ندیم کتابهای زیادی از ابوهاشم نام می‌برد. بعلاوه الخفاجی (سرّالفصاحه ص ۱۴۰) کتاب «المسایل البغدادیات (اعجاز القرآن) اثر ابوهاشم را می‌شناخت که مرجع قاضی عبدالجبّار در کتاب مفصلش «المغنی» بوده است. کتاب المغنی امروز موجود است. نک.، قنواتی در مجله مؤسسه مطالعات شرقی دومینکن قاهره ۴ / ۲۸۶؛ رد البغدادیات از علی بن عیسی الرّمّانی (ف. ۳۸۴ هـ / ۹۹۴ م.) سرّالفصاحه ۱۴۰. بسیاری از آراء وی نزد قاضی عبدالجبّار در کتاب «شرح الاصول الخمسه» موجود

است. (نک، فهرست).^(۱)

۱۷- (بروکلمان، ذیل ۱، ص ۳۴۳) ابوعلی محمد بن خلّاد بصری شاگرد ابوهاشم بود و نزد وی ابتدا در العسکر و سپس در بغداد تحصیل کرد بعداً در بصره زندگی می‌کرد و حدود اواسط قرن چهارم هجری وفات یافت.

مراجع:

ابن ندیم، الفهرست ۱۷۴؛ ابن مرتضی طبقات المعتزله ۱۰۵؛

آثار:

«شرح الاصول» به انضمام «زیادات» تألیف ابوطالب یحیی بن حسین الناطق بالحق الزیدی موجود است (ف. ۴۲۴ / هـ ۱۰۳۳ م.، نک.، بروکلمان ذیل ۱، ص ۶۹۷)، نسخه خطی لیدن مخطوطات شرقیه ۲۹۴۹ (۲۳۳ ورق، قرن ۸ هجری، نک.، فورهوف ص ۴۰۷) نک. هوتسما، در: مجله آشورشناسی ۱۸ / ۲۶ ۳۰.

۱۸- ابو عمّار احمد بن محمد بن حفّض الخلال البصری در بصره تولّد یافت و نزد محمد بن عمر صیّمری (ف. ۳۱۵ / هـ ۹۲۷ م.) و ابوبکر احمد بن علی بن إخشید (ف. ۳۲۶ / هـ ۹۳۷ م.) تحصیل نمود. وی منصب قضاوت را در حرّه و سپس در تکریت تا سال ۳۷۷ هـ / ۹۸۷ م. که ابن الندیم کتاب الفهرست، را تألیف کرد، به عهده داشت.

مراجع:

ابن الندیم، الفهرست ۱۷۴.

آثار:

«کتاب الردّ علی الجبریّه و القدریّه فیما ثعلقوا به من متشابه القرآن الکریم» بروما،

۱- مؤلف مذکور در اینجا با مؤلفی همنام صاحب کتاب طریق الاستقامه بمعرفه الامامه که در مخطوطات

سوهاج، فقه ش ۴۳ موجود است، اشتباه نشود. نک.، فهرس معهد المخطوطات العربیه ج ۱، ص ۱۳۲).

مجموعه کایتانی (۱۶۷ ورق، قرن ۶ هجری)^(۱)

۱۹- ابواسحاق ابراهیم بن عیّاش بصری شاگرد ابوهاشم جبّائی و ابوعلی محمد بن خلّاد بود. قاضی عبدالجبار شاگرد ابواسحاق بن عیّاش بود. ابواسحاق در نیمه دوّم قرن ۴ هجری وفات یافت.

مراجع:

ابن مرتضی، طبقات المعتزله ۱۰۷.

آثار:

مقتبساتی چند از تألیفاتش نزد قاضی عبدالجبار در شرح اصول خمسه و الْمُعْنَى موجود است.

۲۰- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۴۳) ابوالحسن القاضی عبدالجبار بن احمد^(۲) بن عبدالجبار همدانی اسدآبادی حدود سال ۳۲۵ هـ / ۹۳۶ م. تولّد یافت. سپس تا زمانی که وزیر، صاحب بن عبّاد، او را به منصب قضای ری گماشت، در بغداد زندگی می‌کرد. بعداً به قاضی القضاة ملقب گردید. او در فقه پیرو مذهب شافعی بود، عموماً او آخرین عالم بزرگ معتزلی محسوب می‌شود. قاضی عبدالجبار مؤلفی کثیرالتألیف بود. وی در سال ۴۱۵ هـ / ۱۰۲۵ م. در ری وفات یافت.

مراجع:

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۱۱ / ۱۱۳-۱۱۵؛ ذهبی، میزان الاعتدال ۲ / ۹۱؛ همین مؤلف، الدول ۱ / ۱۸۰؛ سُبُکی، طبقات الشافعیّه ۳ / ۲۱۹-۲۲۰؛ ابن مرتضی، معتزله ۱۱۲-۱۱۳؛ ابن حَجَر، لسان ۳ / ۳۸۶-۳۸۷؛ ابن العماد، شذرات الذهب ۳ / ۲۰۳؛ سیوطی، طبقات المفسّرين ۱۶؛ یافعی، مرآة الجنان ۳ / ۲۹؛

۱- وقوف بر این کتاب را مدیون آقای ابراهیم الکتّان در رباط هستم.

۲- محمد صحیح نیست.

گلدتسیهر، در: اسلام ۳/ ۲۱۴. ۳۱- ۱۰۳ س. اشترون، در: دائرةالمعارف اسلام، چاپ دوم، ۱ / ۵۹-۶۰؛ ۳۲ زرکلی، الاعلام ۴ / ۴۷؛ کَحَّاله، معجم المؤلفین ۵ / ۷۸.
آثار:

۱- «تنزیه القرآن، عن المطاعن»: قاهره ۲، ۱ / ۴۲، تفسیر ۳۳۰، طبع، قاهره ۱۳۲۶ هـ ۱۳۲۹ هـ

۲- «تثبیت دلائل النبوة»: شهید علی ۱۵۷۵ (۳۰۳ ورق، ۶۱۵ هـ، نک، ریتدر: اسلام ۱۸ / ۱۹۲۹ / ۴۲، مقایسه کنید فهرس معهدالمخطوطات العربیه ۱ / ۱۲۰ در این فهرست شماره اشتباه است).

۳- «التکلیف» با تهذیب ابن متَّوَّیه، شاگرد قاضی عبدالجَبَّار، موجود است. (نک. همین کتاب ص ۶۲۷) و تحت عنوان: «المجموع المحيط بالتکلیف» برلین ۱۴۹۹ (جلد اول، ۲۲۰ ورق، ۶۷۱ هـ). - نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی داشته است: مجموعه تیمور (قاهره)، عقاید ۳۵۷ (۱۳۲ ورق، ۶۸۳ هـ) صنعاء، کلام ۲۰۳ / (۵۶۳ هـ)، ۲۰۴ (۵۶۳ هـ) ۲۰۶ (۵۶۳ هـ، نک. مجله معهدالمخطوطات العربیه ۱ / ۲۰۵) بوریسوف، نسخه‌های معتزله در کتابخانه عمومی لنینگراد، در: کتابشناسی شرقی ۱۹۳۵، ص ۶۹-۹۵، ۳۳ طبع کتاب التکلیف با اهتمام السید عزمی، قاهره ۱۹۶۵، نشر هوبن (J.s.Houben) یک جلد بیروت ۱۹۶۵.

۴- «طبقات المعتزله» که منبع اصلی کتاب احمد بن یحیی بن المرتضی بود، نک. ابن حجر، لسان المیزان ۳ / ۴۲۷، از این کتاب استفاده کرده است؛ یک نسخه از «طبقات معتزله» در یمن موجود است و یک عکس از آن در قاهره در تصرف فواد سید می باشد.

۵- «رساله (التذکره) فی الکیماء: (رامبور، کیماء ۹) آصفیه ۲ / ۱۴۱۰، ۳ / ۵۷۶، ایضاً ۵۲ (۳۸ ورق، قرن ۱۲ هـ) ۳ / ۵۸۲، ش ۶۰، ۱۰، نسخه شخصی خانجی، قاهره، نک، پ. کراوس رسالات ۱ / ۱۸۱. ۳۴

۶- «الأمالی» به تهذیب جعفر بن احمد بن عبدالسلام (وفات ۵۷۳ هـ / ۱۷۷۷ م)،

نک. بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۶۹۹، این نسخه تحت عنوان: «نظام القواعد و تقریب المراد للرائد»: واتیکان، وایدا ۱۰۲۷ / ۱ (ص ۱-۷۷، ۱۳۳۲ هـ).

۷- شرح الاصول الخمسه، و آن شرحی است به کتاب الاصول تألیف قاسم بن ابراهیم الرّسی، فقیه زیدی (وفات. ۲۴۶ هـ / ۸۶۰ م) نک، همین کتاب ص ۵۶۲؛ طبع عبدالکریم عثمان، قاهره ۱۹۶۵.

۸- «مسئله فی الغیبه»؛ نسخه خطی واتیکان وایدا ش ۱۰۲۸ / م (ص ۲۴۶ الف - ۲۴۶ ب، ۷۴۵ هـ)

۹- الاختلاف فی اصول الفقه (=؟ الخلاف بین الشیخین واتیکان، وایدا ش ۱۱۰۰ (۲۱۱ ورق، قرن ۸ هجری) = (کتاب العمد، حاوی فصلهای: الامحاع، القیاس، الاجتهاد، نک. حمیدالله، مقدمه بر طبقات معتزله ۲. البصری، درالمعتمد: ۹۲۲، ۹۸۷ از کتاب العمد استفاده کرده است. ابو حنین محمد بن علی بن الطیب (وفات ۴۳۶ هـ / ۱۰۴۴ م)، بر آن شرحی نوشته است. نک. کتاب حاضر ص ۶۲۷. از این شرح البصری در کتابش المعتمد نام می برد. به احتمال زیاد، ابوالقاسم بن محمد بن علی المنصور بالله (وفات ۱۲۰۹ هـ / ۱۶۲۰) کتابی درباره آن تحت عنوان: «الجواب المختار المسائل عبد الجبار» تألیف کرده است: صنعاء، کلام ۱۵۸ (۱۷۲ ورثل، ۱۰۱۷ هـ).

۱۰ المّغنی، اثر اصلی قاضی عبد الجبار درباره کلام، از ۱۷ جلد آن ۱۲ جلد موجود است. صنعاء، کلام ۱۹۳، ۱۹۵-۲۰۲ (قرن ۶ هجری، نک. قواد سیّد در: مجله معهد المخطوطات العربیه ۱ / ۲۰۵، قنواتی، کسپار، الخضیری در: نشریه مطالعات شرفی موسسه دومینیکن قاهره ۴ / ۱۹۵۷، ص ۲۸۱-۳۱۶)، قاهره، ذیل ۳، ۸۲، ش ۲۵۵۰ ب (۵ جلد، ۱۹۵ ورق، ۲۱۴ ورق، ۲۱۷ ورق، ۱۴۱ ورق، ۱۸۳ ورق، قرن ۵ هجری، نک. نشریه مطالعات شرقی موسسه دومینیکن قاهره ۵ / ۱۹۵۸، ص ۴۲۴)، نشر جزء ۷ به اهتمام ابراهیم الیباری، قاهره ۱۹۶۱؛ نشر جزء ۶ به اهتمام احمد فواد الاهوانی، قاهره ۱۹۶۲ (نک. قنواتی، نشریه مطالعات شرقی

مؤسسه دومینیکن قاهره ۷ / ۱۹۶۲-۱۹۶۳، ۱۵۲-۱۵۳)؛ نشر جزء ۱۲ به اهتمام ابراهیم مدکور، قاهره بدون تاریخ؛ نشر جزء ۱۳ به اهتمام ابوالعلاء عقیفی و دیگران، قاهره ۱۹۶۲؛ نشر جزء ۱۶ به اهتمام امین الخولی، قاهره ۱۹۶۰؛ نشر جزء ۱۷ به اهتمام امین الخولی، قاهره بدون تاریخ، شریف مرتضی (فو. ۴۳۶ هـ / ۱۰۴۴ م.، نک بروکلیمان ج ۱، ص ۴۰۴) در کتاب «الشافی فی الامامه» ردی بر کتاب «المغنی» نوشته است. طبع تهران ۱۳۰۱، جعفر طوسی (وفات ۴۳۲ هـ / ۱۰۴۰ م) کتاب الشافی فی الامامه را تلخیص کرده است، طبع تهران ۱۳۰۱ (تلخیص به انضمام اصل کتاب) نک. الذریعه ۴ / ۴۲۳، ۱۳ / ۸.

۱۱- «مشابه القرآن»: نسخه خطی صنعاء، تفسیر ۴۹۴ (۲۰۰ ورق، نک. فواد سیّد فی مجله معهد المخطوطات العربیه ۱ / ۲۰۱).

۱۲- «المُعتمد فی اصول الدین» در صنعاء موجود است. یک فیلم از آن در معهد المخطوطات قاهره موجود می باشد، نک.، محمد حمیدالله، مقدمه بر کتاب المُعتمد تألیف بصری ص ۱۰.

۱۳- «کتاب الدرس»، بخشهایی از آن نزد البصری موجود است، کتاب المعتمد ص ۲۰۸، ۲۴۷، ۴۳۴، ۴۳۷، ۴۹۲، ۴۹۹، ۵۰۹، ۵۸۰، ۶۲۹، ۶۷۶، ۷۸۵، ۷۹۲، ۹۱۹.

۱۴- «کتاب النهایه» بخشهایی از آن نزد بصری، کتاب المعتمد ۴۹۴، ۷۴۹ موجود است. عبدالکریم عثمان آثار قاضی عبدالجبار را در مقدمه بر کتاب شرح الاصول الخمسه ۱۹-۲۳، نام می برد.

۲۱- اسماعیل بن علی بن احمد ابوالقاسم بُستی از شاگردان مشهور قاضی عبدالجبار معتزلی و پیرو مذهب زیدی بود. وی حدود ۴۲۰ هـ / ۱۰۲۹ م. وفات یافت.

مراجع:

جنداری، التراجم ۷؛ گولدتسیهر، رساله جدلی غزالی ۱۷؛^{۳۶} کخاله، معجم المؤلفین ۲ / ۲۷۹؛ اس. ام. اشترون، ابوالقاسم بستی ورد اسماعیلیه در: مجله انجمن آسیایی سلطنتی ۱۹۶۱ / ۱۴-۳۵^{۳۷} (اشترون در این رساله از کتاب «عیون المسایل» تألیف ابوسعید المحسن بن محمد بن کرامه البیهقی الحاکم الجشیمی (ف. ۴۹۴ هـ / ۱۱۰۱ م. نک. بروکلیمان ذیل ۱، ص ۷۳۱-۷۳۲) استفاده کرده است.

آثار:

کشف الاسرار الباطنیه، میلان، گریفینی، نک. مجله انجمن شرقشناسی آلمان ۸۱/۶۹^{۳۸}. یک بخش از این کتاب را اشترون در اثر مذکور در بالا ۲۹-۳۵، منتشر کرده است.

۲۲- ابورشید سعید بن محمد بن سعید نیشابوری ابتدا در زمرة معتزله بغداد بود سپس به قاضی عبدالحئار پیوست. او در نیشابور حوزه درس داشت. ابورشید ریاست مدرسه ری را از فوت استادش به عهده گرفت، وی در همان شهر در نیمه اول قون پنج هجری درگذشت.

مراجع:

ابن مرتضی طبقات، المعتزله ۱۱۶، نک. بروکلیمان ذیل ۱ / ۳۴۴.

آثار:

«المسایل فی الخلاف بین البصیریین و البغدادیین»: برلین ۵۱۲۵ (۲۱۴ ورق، ۶۲۷ هـ) آثار جدید که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: صنعاء اصول ۲۰۸ (۳۱۵ ورق، ۶۰۰ هـ) نک. کتاب حاضر ص ۶۲۵، آثار قاضی عبدالجبار ش ۹. مأخوذ از کتاب المسایل: «کتاب الکلام فی الجواهر» که درباره نظریه جوهر مأخوذ از کتاب «المسایل فی الخلاف بین البصیریین و البغدادیین بحث می کند. طبع المسایل. به اهتمام آ. بیرام (A.Biram) لیدن ۱۹۰۲. ام. هورتن، فلسفه ابورشید را از متن ۴۶

(حدود ۱۰۶۸ ه) به آلمانی ترجمه و شرح داده است. بن ۱۹۱۰ ۳۹.

۲۳- (= بروکلیمان ذیل ۱ / ۶۶۹، ش ۷، بروکلیمان اصل ۱ / ۶۰۰، ذیل ۱ / ۸۲۹) ابوالحسین محمد بن علی بن الطیب البصری. در بصره تولّد یافت و در بغداد نزد قاضی عبدالجبار تحصیل کرد. اَصْبَغُ بن محمد بن السَّمْحُ (ف. ۴۲۶ ه / ۱۰۳۵ م، نک بروکلیمان ۱ / ۴۷۲) در زمره استادان وی بود وی علاوه بر کلام و فقه به فلسفه و علوم طبیعی نیز می پرداخت و از اکابر معتزله زمان خود محسوب می شد، اما نزد پیروان ابوهاشم جَبَّائِي محبوبیت نداشت. او در سال ۴۳۶ ه / ۱۰۴۴ م. در بغداد وفات یافت.

مراجع:

خطیب بغدادی، تاریخ بغدادی ۳ / ۱۰۰؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱ / ۶۰۹-۶۱۰؛ جوزی المنتظم ۸ / ۱۲۶-۱۲۷؛ قِطْطِي، تاریخ الحكماء ۲۹۳-۲۹۴؛ سمعانی، الانساب ۵۰۴؛ ذَهَبِي، میزان الاعتدال ۳ / ۱۰۶؛ صَفْدِي، الوافی بالوفیات ۴ / ۱۲۵؛ قرشی، جواهر ۲ / ۹۳-۹۴، ابن حَجَر، لسان المیزان ۵ / ۲۹۸؛ ابن مرتضی، طبقات المعتزله ۱۱۸-۱۱۹؛ ابن کثیر، البدایه والنهایه ۱۲ / ۵۳-۵۴؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۳ / ۲۵۹؛ تغری بردی، نجوم الزاهره ۵ / ۳۸؛ زرکلی، الاعلام ۷ / ۱۶۱؛ کَحَّالَه، معجم المؤلفین ۱۱ / ۲۰.

آثار:

«المعتمد فی اصول الدین»: سرای احمد ۳، ۱۳۱۸ (۱، ۲۲۳ ورق، ۷۵۱ ه، نک. فهرس المعهد المخطوطات العربیه ۱ / ۲۵۱)، لاله‌لی ۷۸۸ (۲، ۲۳۹ ورق، قرن ۸ یا ۹ هجری نک. ایضاً منبع مذکور در بالا) صنعاء، اصول ۸۱ (۲، ۲۴۳ ورق، قرن ۶ هجری، نک.، فواد سید، در: مجله معهد المخطوطات العربیه ۱ / ۲۰۵)، آمبروزیانا، (میلان) اف ۱۸۳ (۲۷۸ ورق). شرح و تنقیح از مؤلف گمنام، با عنوان: «تجريد المعتمد» پاریس، جزء اموال شخصی محمد حمیدالله، حیدرآباد (۳۱۲)

ورق)، شرح سلیمان بن ناصر بن سعید (تألیف ۵۷۱ هـ) بر تلخیص که خود بصری از کتابش «تجربید المعتمد» تدوین کرده بود. صنعاء نسخه خطی متعلق به سیف الاسلام (جلد ۱، ۲۴۲ ورق، جلد ۲، ۲۴۲ ورق)، طبع «المعتمد فی اصول الدین، به اهتمام حمیدالله، بیروت ج ۱، ۱۹۶۴، ج ۲ ۱۹۶۵.

۲- «شرح السماع طبیعی»: تألیف ابوالحسین بصری و استادش ابن السّمح، این کتاب شرحی است بر کتاب طبیعه ارسطو (اصل کتاب در هشت جلد) ترجمه اسحاق بن حنین؛ نسخه خطی لیدن ۱۴۳۳ (۲۳۳ ورق، ۵۲۴ هـ نک. فورهوف. ۳۲۷)، نک، اشترن در: مجله انجمن سلطنتی آسیائی ۱۹۵۶ / ۳۱ / ۴۴ / ۴۰.

۲۴- ابو محمد حسن بن احمد متّوّه شاگرد قاضی عبدالجبار بود و در نیمه اول قرن ۵ هجری می زیست.

مراجع:

ابن مرتضی، طبقات المعتزله ۱۱۹.

آثار:

۱- «التذکره فی احکام الجواهر والاعراض»: آمبروزیانا ۱۰۴ (در چهار بخش، ۲۴۲ ورق، ۷۹۸ هـ، ۸۱۴ هـ نک، مجله مطالعات شرقی ۷ / ۵۸۱-۸۵۴) صنعاء، کلام ۵۶ (جزء ۱) ۲۱۷ (جزء ۲)، ۲۱۰ (۲)، نک، مجله معهد المخطوطات العربیه ۱ / ۲۰۳).

۲- «المحیط (یا المجموع المحیط) بالتکلیف»: و آن تهذیب و تنقیح کتاب «التکلیف» اثر استادش، قاضی عبدالجبار است (نک. کتاب حاضر ص ۶۲۵). ش ۲۰

۳- «الکفایه»: بخشهایی از آن نزد ابن ابی الحدید، شحر نهج البلاغه ۸/۱، ۳۷۶/۶،

۱۰/۷.

یادداشت‌های بخش «معتزله»

1. Goldziher / Die Richtungen der islamischen Koranauslegung. Leiden 1920.
2. Carra De Vaux, EI I, 762.
3. Pines, Beiträge zur islamischen Atomenlehre. s. Index.
4. Goldziher, Vorlesungen über den Islam.
5. Ign. Krachkovskiy Izbr. soc II
6. Mir Valiuddin, T.b.A. al-Numairis Mutazilism examined, Islamic cultur 34/ 1960 / 254-263.
7. A.G.Chejne, M.b. Abbad as-s. a Muctazilit 9 the eight - ninth Mutazilit century.
8. H.A. Wolfson, Múammar's Theory of Mana in: Arabic and Islamic studies in honor of Hamilton A.R.Gibb, Liden 1965.p.673-688.
9. L.Gardet, M.M.Anawati, Introduction a La theologic musulmane, paris 1948.
10. R.parct, an -nazzam als Experimentator, Islam 25 / 1939 / 228-233.
11. Mir Valiuddin, an-Nazzam's Mutazilit examind, Isl. cult. 33 / 1959 / 251-259.
12. Graf, christlich arabich Literature II, 239
13. T. Schacht, New Surces for the history of Muhammadan Theology, in: Stud. Isl. /1953 / 48 pp.
14. A.Abel, Abu Iisa al-Warra 9, Brussel 1949.
15. C. Colpe, Anpassung des Manichaismus an den Islam (Abu I. al.W.) ZDMG 109 / 1059 / 82-91.
16. H. s.Nyberg, Einleitung Zum Ik.Al-Intisar, 25-47.
17. H.S.Nyberg, Amer b. Mubaid et Ibn at- Rawandi in, Classicisme et declin culturel dansl histoire del' Islam. Paris 1957, p. 131-136.
18. J.Schacht, eine schrift von Ibn ar-Rawandi, in: Olz 29 / 1926 / 838-841.
19. Kratchkovskiy, CRAS 1926 / 71-74.
20. P. Kraus, Beiträge Zur islamischen Ketzergeschichte des k. al-zumurrud von Ibn ar-Rawandi, in: Rso 14 / 1934 / 93-129, 335-379.

21. A. Borisov, Sov, Vost. 4, 1947, 81-82.
22. H.S.Nyberg, Le Livre du triomphe et de la réfutation d'Al-Roiwandani L'hérétique, Kairo 1925.
23. R.strothmann. Islam 34 / 1959 / 208-210.
24. Mc Carthy, The Theology of al: Ashari. 215.
25. Ritter, Oriens, 3 / 1950 / 71-72
26. T. schacht, in : Classicisme et declin culturel dans l'histoire de l' Islam. P. 137.
27. M. Horten, Die Modustheorie des Abu Hasim ZDMG 63 / 308 pp.
28. L. Gardet, EI² II, 570.
29. M. Allard, Le Probleme des attributs divins P. 113-132.
30. Houtsma, ZA XXXVI, 18.
31. Goldziher, Islam 3 / 214.
32. Stern. EI² I, 59-60.
33. A. Borisov, les manuscrits mutazilit de la bibliothèque publique de lenningrad, Bibl. Vostok 1935, 69-95.
34. P. Kraus, Jabir b.Hayyan, Contribution a L'histoire des idées scientifiques dans l' Islam I, 181.
35. Anwati, R.Caspar, M.Al-Khodeiri, MIDEO 4 / 1957 / 281-316.
36. Goldziher, Streitschrift des Gazzali, 17.
37. Stern, Abul-Qasim al-Busti and his Refutation of Ismailism, JRAS 1961 / 14-35.
38. Griffini, ZDMG 68 / 81.
39. M. Horten, Die Philosophie des Abu Rasid (um 1068 H) aus dem Arabischen übersetzt und erläutert, Bonn 1910.
40. Stern, JRAS 1956 / 31-44.

تازه‌های کتاب

از چاپخانه تا کتابخانه

«مراحل کتاب‌نویسی، چاپ سپاری، کتابداری و کتابخوانی»

مؤلف: دکتر قاسم صافی

انتشارات: دانشگاه تهران، بهار ۱۳۷۸، ۳۱۰ صفحه

ویرایش چهارم با تجدیدنظر کامل

آنچه که در جوامع پیشرفته جزو لوازم و ضروریات فرهنگی است صرف نشر و انتشار کتاب و رساله نیست بلکه تهیه و تدوین فهراس، راهنماها، دایرةالمعارفها و کاتالوگ است که جویندگان و پژوهندگان و محققین جوان را در دسترسی به متون مورد نیاز و چگونگی نشر و آماده‌سازی آثار راهنمایی کند و مواد و آگاهی لازم را در دسترس آنان قرار دهد تا به سهولت به تعقیب اهداف علمی و فرهنگی خود بپردازند و با کمبود اینگونه منابع چه بسیار انرژی‌هایی جوان که دریافتن طریق تحقیق و تفحص و مواد ضروری آن حیرانند و نهایتاً ناگزیر به انصراف از اهداف خود می‌گردند. کتاب حاضر با درک این ضرورت فرهنگی، به دقت مراحل مختلف سیر کتاب و مطبوعات را از مرحله دستنوشته مؤلف تا پایان چاپ و صحافی و چگونگی نشر و آماده‌سازی و مطالعه آن که امروزه از مورد نیازترین اطلاعات نسل جوان و تحصیل کرده و پژوهشگران ماست، مورد شرح قرار داده و در دسترس علاقه‌مندان گذاشته است.

موارد مکرری در کار تألیف و چاپ و نشر همواره در پیش روی مؤلفین و محققین قرار دارد که به دلیل عدم آشنایی با مراحل مختلف چاپ و انتشار کتاب خود، اوقات بسیاری را مورد اتلاف قرار می‌دهند به همین سبب قبل از اقدام به چاپ و نشر کتاب، مطالعه کتاب حاضر را به مؤلفین جوان و ویراستاران تازه‌کار و دانشجویانی که در قصد تهیه رسالات تحصیلی خود هستند توصیه می‌نماید. همچنین این اثر برای همه کسانی که به آگاهی از روند پیدایش و تکامل نشر و تکنیک فن چاپ و مراحل تولید کتاب و مجله و روزنامه و روشهای فهرستنویسی و طبقه‌بندی و شیوه‌های نگه‌داری و مطالعه کتاب در کتابخانه‌ها علاقه‌مند باشند و بخواهند با روش مطالعه و نقد و یادداشت‌برداری، مبانی کتابشناسی و پژوهشنامه‌نویسی، آیین رسم‌الخط فارسی و قواعد نشانه‌گذاری، آگاهی‌هایی کسب کنند، مرجع سودمندی است.

ترک الاطناب فی شرح الشهاب
به اهتمام محمد شیروانی (با مقدمه و تعلیق و تصحیح ثانی)
انتشارات دانشگاه تهران بهار ۱۳۷۸ ، ۸۸۰ صفحه

این کتاب شرحی است بر روایاتی از پیامبر که توسط ابو عبدالله محمد سلامه معروف به قاضی قضاعی مغربی مصری متوفی ۴۵۴ ق تدوین شده و ابوالحسن علی بن احمد بن علی ، معروف به ابن القضاعی در سده ششم آن را به فارسی برگردانده است.

مترجم از اصل کتاب قاضی قضاعی ، ترجمه‌یی آزاد به دست داده و از درازگویی و گفتارپردازی پرهیز کرده است. از این رو به آن ، عنوان فصل الخطاب فی شرح الشهاب نام داده که اینک به ترک الاطناب فی شرح الشهاب شهره است.

آقای محمد شیروانی این اثر روایی را تصحیح کرده و برای عرضه به خوانندگان در سلسله انتشارات دانشگاه تهران پیرواسته‌اند.

نشانی کتابفروشیهای انتشارات دانشگاه تهران

- ۱ - فروشگاه شماره یک - خیابان ۱۶ آذر جنب امور دانشجویی دانشگاه تهران تلفن ۶۴۹۲۹۹۳
- ۲ - فروشگاه شماره دو - خیابان انقلاب - بین فرصت و لاله‌زار تلفن ۸۸۴۵۳۸۶
- ۳ - فروشگاه شماره سه - خیابان انقلاب - نبش ۱۶ آذر - طبقه فوقانی تلفن ۶۴۱۷۳۵۷
- ۴ - فروشگاه شماره چهار - خیابان کارگر شمالی - کوی دانشجویان دانشگاه تهران